

Śledztwo w sprawie Katynia wbrew oficjalnej narracji?

KOMBATANT

BIULETYN HISTORYCZNY Urzędu do Spraw Kombatantów i Osób Represjonowanych

ISSN 0867-8952

NR 06(414) CZERWIEC 2025

Nauczyciele i związkowcy
w szeregach
Armii Krajowej

**OSACZONY
TROPIONY
zdradzony**

Kulisy aresztowania „Grota”

TEKST | Piotr Wierzbicki

Nauczyciele i związkowcy w szeregach Armii Krajowej

„Przysięgam być wiernym Ojczyźnie mej, Rzeczypospolitej Polskiej (...) i o wyzwolenie Jej z niewoli walczyć ze wszystkich sił”.

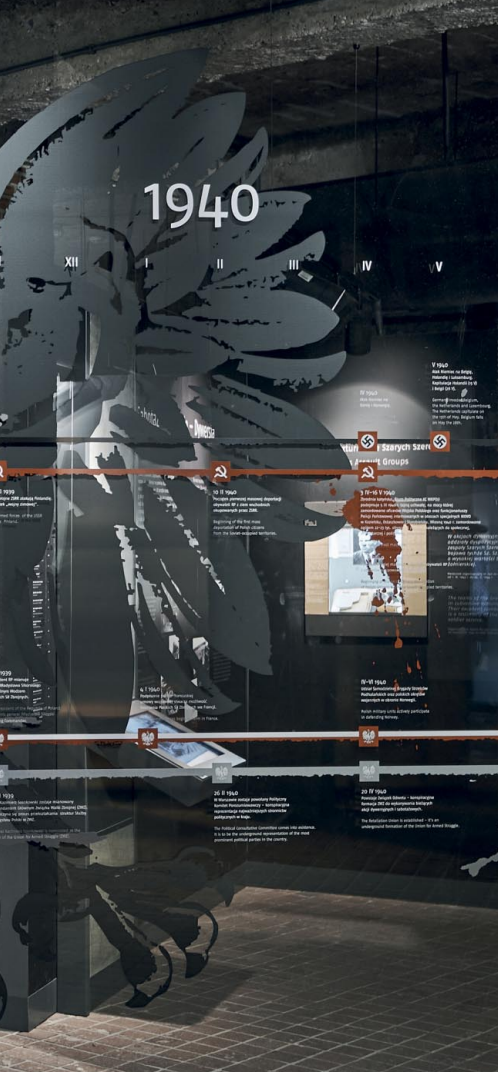
z przysięgi żołnierza Armii Krajowej

W czasie II wojny światowej nauczycielstwo polskie, podobnie jak i sam Związek Nauczycielstwa Polskiego, zapłaciły wysoką cenę za opór stawiany zarówno najeźdźcy hitlerowskiemu, jak i sowieckiemu. Wymownym symbolem stało się powołanie do życia w Warszawie Tajnej Organizacji Nauczycielskiej (TON) w październiku 1939 roku, która stała się częścią Polskiego Państwa Podziemnego (PPP) i zajmo-

wała się tajnym nauczaniem. Jednocześnie nie tylko w wymiarze tajnego nauczania związkowcy i nauczyciele działali na rzecz obrony tożsamości i niepodległości państwa polskiego. Warto zaznaczyć, że ich zaangażowanie było o wiele szersze, a obraz represji także znacząco wykraczał poza te związane z prowadzeniem podziemnej edukacji.

Nauczyciele, obok prowadzenia tajnych kompletów, często byli zaangażo-

wowani w konspirację ZWZ-AK i Szare Szeregi. Oprócz symbolicznej dla tej aktywności rodziny nauczycielskiej Bytnarów, związanej od przedwojnia z ZNP, byli też inni – Smulikowscy, Praussowie, Budzanowscy czy Opałkowie na wschodzie Rzeczypospolitej. Rzesze nauczycieli zaangażowanych w struktury TON były jednocześnie żołnierzami SZP-ZWZ-AK – zarówno mężczyźni, jak i kobiety. Warto wymienić na wstępie Annę Zawadzką,

FOT. MUZEUM AK W KRAKOWIE

siostrę Tadeusza Zawadzkiego ps. Zośka, prof. Kazimierza Kumanieckiego, członka kierownictwa Akcji „N” BIP KG AK, czy ks. Stefana Piotrowskiego, kapelana AK, działającego w podziemiu podobnie jak Stefan Wyszyński, późniejszy prymas Polski. Należy przy tym zaznaczyć, że TON obejmował również kształcenie na poziomie podchorążówek, które objęło kilkanaście tysięcy elewów, a także studia medyczne i wiele innych dziedzin. Ten element stanowił istotny wkład nauczycielstwa w walkę zbrojną, ponieważ wykształceni w ten spo-

sób podoficerowie w latach 1943–1944 brali udział w bezpośrednich walkach z okupantem podczas Akcji „Burza” i Powstania Warszawskiego. Czas największej aktywności TON przypadł na lata 1943–1945.

Do nauczycieli związanych także z ZNP, a działających w strukturach podziemnej armii, można zaliczyć Adama Smulikowskiego (1906–1989), członka Zarządu Głównego ZNP, syna

Tajne komplety z chemii – ćwiczenia z wiskozymetrem w mieszkaniu państwa Poganych w Krakowie w oficynie przy ul. św. Marka 8. Z prawej: dr Jerzy Gierula z Agatą Pogany, tyłem siedzi Tadeusz Pietraszek, z lewej stoi Zofia Czajka i siedzi Danuta Raskówna-Bielecka (w okularach)
FOT. ZBIORY RADY UCZELNIANEJ AGH ZNP

Nauczyciele, obok prowadzenia tajnych kompletów, często byli zaangażowani w konspirację ZWZ-AK i Szare Szeregi

wiceprezesa Związku Juliana Smulikowskiego (1880–1934). Adam, żołnierz wojny obronnej 1939 roku, działał w strukturach łączności AK, m.in. jako organizator tras kurierskich – był odpowiedzialny za przerzut kurierów do kraju, wśród których znaleźli się m.in. Jan Nowak-Jeziorański i Jan Kar-ski. Kolejny przykład to Aleksander Kamiński (1903–1978), żołnierz AK,

twórca i redaktor naczelny „Biuletynu Informacyjnego” – naczelnego organu prasowego Komendy Głównej AK, najbardziej poczytnego pisma podziemnej Europy, uczestnik Powstania Warszawskiego, ideowy twórca Szarych Szeregów, autor „Kamieni na szaniec”, oficer AK, a po wojnie wykładowca akademicki. Dalej mamy Zdzisławę Bytnar (1901–1994) ps. Sławka, uczestniczkę Powstania Warszawskiego, cenzorkę powstańczej poczty polowej. Jej syn, członek Szarych Szeregów Jan Bytnar (1921–1943) ps. Rudy, został zamęczony przez Gestapo, a córka Danuta (1924–2008), po mężu Dziekańska, po ucieczce z Warszawy była łączniczką AK na Kielecczyźnie podczas Akcji „Burza”. Innym przykładem jest Maria Mileska (1908–1988) ps. Jaga, pochodząca z Krakowa skarbniczka ZNP. Działała w podziemiu w Warszawie, potem walczyła w Powstaniu Warszawskim, była referentką łączności, a następnie szefową sanitariuszek w Śródmieściu. Tuż przed kapitulacją powstania została mianowana przez dowództwo AK komendantką kobiet jeńców i otrzymała stopień porucznika. Do walczących na pierwszej linii w powstaniu należy zaliczyć członków rodziny Budzanowskich, a szczególnie Teofila Budzanowskiego (1893–1951) ps. Tum, legionistę, żołnierza wojny 1920 roku, posła na sejm II RP, zastępcę dowódcy Zgrupowania „Kryśka”. Teofil od 1939 roku działał w SZP-ZWZ-AK, a jako członek ZNP organizował struktury tej organizacji w Łomży. Jego córka Maria (1930–1988) ps. Gnom broniła w 1939 roku Grodna przed bolszewikami, potem należała do AK, podobnie jak jego synowie: Tadeusz (1922–1950) ps. Tumek i Andrzej (1918–1993) ps. Szymon. Cała rodzina wzięła udział w Powstaniu Warszawskim.

Nie można zapomnieć, że nauczyciele brali udział w Akcji „Burza” na obszarach wschodnich II RP. W ope-

W październiku 1939 r. powołano w Warszawie Tajną Organizację Nauczycielską (TON), która stała się częścią Państwa Podziemnego. Zajmowała się tajnym nauczaniem
FOT. DOMENA PUBLICZNA

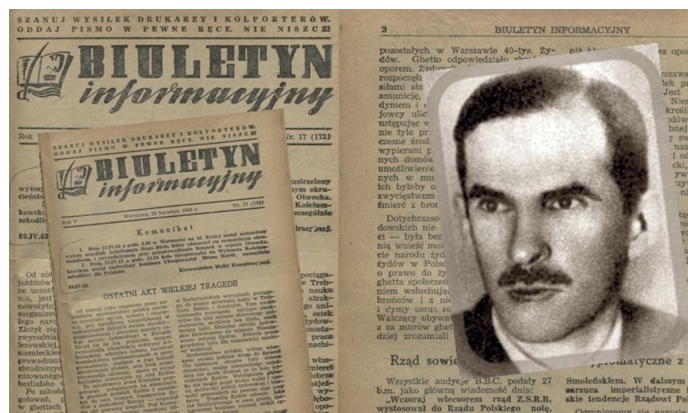

Zdzisława Bytnar ps. Sławka, matka Jana Bytnara „Rudego”, podporucznik AK, powstaniec warszawski, działaczka TON. Ukończyła szkoły krakowskie, twórczyni pierwszej szkoły specjalnej w Warszawie, szefowa Powstańczej Poczty Polowej. Odznaczona Orderem Odrodzenia Polski, Polonia Restituta i Krzyżem Powstania Warszawskiego FOT. DOMENA PUBLICZNA

Wśród uczestników „Burzy” nie brakło też kobiet, np. Zofii Orliczowej (1898–1999), przedwojennej działaczki ZNP, porucznika AK o pseudonimie Krystyna lub Zofia. Związana z Lwowem, była łączniczką Okręgu Lwowskiego AK, brała udział w walkach o miasto w lipcu 1944 roku w ramach Akcji „Burza”, działała także w tajnym nauczaniu. Po wojnie, prześladowana przez Urząd Bezpieczeństwa, zamieszkała w Poznaniu, gdzie pracowała w oświacie. Otrzymała Krzyż Srebrny Orderu Virtuti Militari, Krzyż Walecz-

Maria Irena Mileska ps. Jaga, porucznik Armii Krajowej, powstaniec warszawski, działaczka TON, członkini krakowskiego ogniska ZNP, absolwentka UJ, doktor geografii, komendantka Chorągwi Krakowskiej ZHP. Odznaczona Krzyżem Walecznych FOT. DOMENA PUBLICZNA

Aleksander Kamiński i strony „Biuletynu Informacyjnego” dotyczące powstania w getcie warszawskim w 1943 r. FOT. ARCHIWUM „GŁOSU NAUCZYCIELSKIEGO”

racji „Ostra Brama” – w szeregach 3. Wileńskiej Brygady Armii Krajowej – o Wilno walczył prof. Witold Czarniecki (1927–2023) ps. Kadet, żołnierz por. Gracjana Froga „Szczerbca”. Za swoją walkę doświadczył zesłania do sowieckich łagrów w Kałudze, Liudinowie i Tichanowej Pustyni, co opisał we wspomnieniach „Żyłem ciekawie”. Otrzymał wiele odznaczeń, m.in. Krzyż Armii Krajowej, Medal Wojska „Polska swemu obrońcy” i Odznakę Akcji „Burza”.

Kolejna postać to Kazimierz Stanisław Leszczyński (1926–2017) ps. Czarny, który od września 1941 roku służył w Batalionach Chłopskich na Lubelszczyźnie, w obwodzie II w gminie Kraśnik, Okręg IV, u mjr. Bolesława Reszta. Tam też, późną wiosną i latem 1944 roku, brał udział w Akcji „Burza”. Za zasługi na polu walki zo-

stał odznaczony Krzyżem Virtuti Militari. Po wojnie był nauczycielem, członkiem ZNP, założycielem zespołu folklorystycznego przy Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej, otrzymał Złotą Odznakę Związku.

Józef Karol Kucza (1907–1977) ps. Góra w latach 1940–1945 aktywnie działał w ruchu oporu, dowodził plutonem w Oddziale Partyzanckim 15 (OP-15), operującym na terenie powiatu krośnieńskiego. Część tej jednostki utworzyła partyzancką Republikę Iwonicką. Brał udział w wielu akcjach, w tym w Akcji „Burza”, był również współorganizatorem i wykładowcą w Tajnej Szkole Podchorążych w Miejscu Piastowym. Po wojnie pracował w edukacji w Krośnie, był członkiem ZNP. Został odznaczony licznymi medalami, m.in. Krzyżem Armii Krajowej.

nych, Krzyż Armii Krajowej i Krzyż Partyzancki.

Z lwowskich przedstawicieli rodziny nauczycielskiej warto wymienić Bolesława Opalka (1925–2018), syna prezesa lwowskiego ZNP Mieczysława Opalka, legionisty. Obaj, ojciec i syn, zaangażowani byli w działalność podziemną. Syn brał bezpośredni udział w batalii o Lwów w lipcu 1944 roku jako żołnierz kompanii „C” Eksterytorialnej Komendy AK Lwów pod kryptonimem „Warta” na Rzeszowszczyźnie. Po wojnie był aktywny w środowiskach kombatanckich, a jego ojciec kontynuował pracę nauczyciela, pod koniec życia przenosząc się do Nowego Sącza.

Do kolejnych lwowskich życiorysów związanych z „Burzą” należy dodać cichociemnego Stanisława Olszew-

Profesor Witold Czarnecki (zaznaczony okręgiem) wśród żołnierzy Szarych Szeregów na Wileńszczyźnie w 1944 r. FOT. ARCHIWUM PRYWATNE BARTOSZA CZARNECKIEGO

skiego (1912–1994) ps. Bar. Przed wojną był nauczycielem szkół powszechnych i działaczem ZNP. Pod koniec sierpnia 1939 roku zmobilizowano go do 86. Pułku Piechoty w Mołodecznie, będącego częścią 19. Dywizji Piechoty. W wojnie obronnej Polski 1939 roku został internowany na Litwie, skąd przedostał się do Francji, a następnie do Wielkiej Brytanii. Do okupowanej Polski skierowany w lutym 1943 roku, otrzymał przydział do Kedywu Okręgu AK Lwów. Po szkoleniu zrzucony w nocy z 16 na 17 lutego 1943 roku w ramach operacji „Rasp”. Otrzymał stanowisko dowódcy Ośrodka Dywersyjnego „Północ” we Lwowie i walczył o miasto w 1944 roku podczas Akcji „Burza”. Uwięziony przez NKWD, skazany na 15 lat katorgi przez sowiecki Wojenny Trybunał Lwowskiego Okręgu Wojskowego. Do 1956 roku przebywał w łagrach za kołem polarnym. Po po-

wrocie do Polski pracował w branży włókienniczej. Odznaczony Krzyżem Srebrnym Orderu Virtuti Militari i Krzyżem Walecznych.

Warto przypomnieć jeszcze Kazimierza Spornego (1911–1983), związanego ze szkolnictwem jeszcze przed 1939 rokiem. W czasie okupacji działał w konspiracji akowskiej w powiecie łowickim pod dowództwem komendanta Obwodu AK mjr. Lucjana Zielińskiego ps. Smuga oraz kpt. Witolda Pękalskiego ps. Wróbel. Był zastępcą tego ostatniego w latach 1940–1941, dowodząc oddziałem AK w gminie Bielawy pod pseudonimem Jakub. Od 1942 roku aż do końca woj-

Liczba nauczycieli zaangażowanych w Akcję „Burza” obejmowała tysiące osób, których nie sposób wszystkich wymienić

ny dowodził oddziałem AK i jednocześnie pełnił funkcję komendanta Szkoły Podchorążych w powiecie łowickim, prowadząc także tajne nauczanie. Brał udział w walkach podczas „Burzy”. Po wojnie w Łodzi założył i prowadził Komisję Kształcenia Nauczycieli, a jako dyrektor kierował tamtejszym Liceum Pedagogicznym. Był aktywnym członkiem ZNP. Odznaczony Krzyżem Partyzanckim i Krzyżem Armii Krajowej.

Liczba nauczycieli zaangażowanych w Akcję „Burza” obejmowała tysiące osób, których nie sposób wszystkich wymienić. Jednak chociażby powyższe przykłady wskazują na skalę ich udziału w tej operacji i determinację tych, którzy w 1944 roku podjęli walkę o wolną Polskę. Baza Kresowych Żołnierzy Armii Krajowej, stworzo-

na przez Muzeum AK w Krakowie, pozwala choć częściowo oszacować liczbę nauczycieli biorących udział w „Burzy”. Wprawdzie – parafrazując przysięgę AK – „wolność nie była dla nich nagrodą”, ale swój obowiązek spełnili.

Nauczycielkami zaangażowanymi w konspirację były także siostra i żona (obie o imieniu Maria) Witolda Pileckiego (1901–1948), twórcy konspiracji w Auschwitz, uczestnika brawurowej ucieczki z obozu i autora raportów opisujących panujące tam warunki. Do nauczycielek konspiracji należały również córka i żona pierwszego ministra edukacji II RP Ksawerego Praussa (1874–1925), tj. Zofia Prauss (1878–1945), która zmarła w styczniu 1945 roku w Auschwitz, oraz Ewa Prauss-Płoska (1913–1986), żołnierz Kierownictwa Dywersji i legendarnego Batalionu „Parasol”.

W walkach powstańczych uczestniczyli także inni nauczyciele, m.in. Wacław Schayer (1905–1959), organizator administracji w Śródmieściu, oraz Edmund Semil (1890–1975), który walczył z bronią w ręku w zgrupowaniu AK Zygmunta Netzera „Kryski”. Ciekawostką jest także udział w walkach powstańczych rodziny Emanuela Imieli (1888–1953), pisarza, wychowawcy, powstańca śląskiego i twórcy hymnu powstańców śląskich z lat 1919–1921. Jego córka, Czesława Imiela ps. Janka, była sanitariuszką w szpitalu nr 203 przy ul. Kasprowicza – „Nasz Dom”, plac Konfederacji 42/44. Nie przeżyła powstania. Informacja o niej znajduje się na Murze Pamięci Powstania Warszawskiego (kolumna 162, miejsce 18). W powstaniu wzięły udział także matka Czesławy – Stefania Imielowa ps. Warta (Referat „Pomocy Żołnierzowi” Komendy Głównej AK) oraz siostra Maria po wojnie nauczycielka.

Wątek obozowy był także obecny w kontekście nauczycieli akowców, jednym z takich przykładów jest Wła-

Odznaka za Akcję „Burza”
FOT. MUZEUM AK W KRAKOWIE

dysław Kreowski-Konik (1889–1987), członek ZNP, związany z Krosnem i Sanokiem, nauczyciel w okresie międzywojennym. W czasie wojny w ZWZ-AK, za swą działalność aresztowany i przewieziony z Tarnowa w 1942 roku do KL Auschwitz. Przebywał tam od lipca 1942 do grudnia 1944, nr obozowy 45028. Z Auschwitz przeniesiono go do Buchenwaldu. Przeżył wojnę, jednak został trwale okaleczony. Pracował w oświacie, działał w organizacjach kombatanckich i obozowych. Mimo swego zaangażowania w PZPR, był prześladowany za akcje związane z upamiętnianiem zbrodni katyńskiej. W latach 80. XX wieku został uznany za najstarszego żyjącego więźnia niemieckiego obozu koncentracyjnego Auschwitz. Odznaczono go Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski, Krzyżem Partyzanckim, Złotą Odznaką ZNP, Medalem Komisji Narodowej.

Kolejna postać to Jadwiga Elżbieta Bojanowska (1905–2002), nauczycielka związana z ZNP od przedwojnia, członek konspiracji w Płońsku, żołnierz ZWZ-AK, harcerka. Prowadziła tajne nauczanie, aresztowana w 1943 roku przez Gestapo, więziona i tortu-

Jadwiga Elżbieta Bojanowska
FOT. DOMENA PUBLICZNA

rowana w kilku więzieniach, przewieziona do Auschwitz-Birkenau, gdzie przebywała od lipca 1943 roku do 17 stycznia 1945 (nr obozowy 50200). Przeżyła ewakuację obozu – tzw. marsz śmierci – i dostała się do Ravensbrück. Po powrocie do Polski

Maria Pilecka, siostra Witolda, członek ZNP prowadziła tajne komplety
FOT. DOMENA PUBLICZNA

Maria Ostrowska-Pilecka, żona Witolda
FOT. DOMENA PUBLICZNA

była prześladowana przez Służbę Bezpieczeństwa za działalność społeczną. Pracowała w Płocku w tamtejszej szkole powszechnej i Liceum Pedagogicznym, należała do ZNP oraz Polskiego Związku Byłych Więźniów Politycznych Hitlerowskich Więzień i Obozów Koncentracyjnych. Otrzymała Krzyż Oświęcimski, Złotą Odznakę ZNP oraz Medal KEN.

Nauczycielką, która działała w ruchu oporu i wspierała więźniów w Auschwitz, nazywana też „Pileckim w spódnicy”, albo „Siłaczką z Wielkopolski” była Janina Klatt (1900–1943). Od października 1939 roku zaangażowana w tajne nauczanie, działała w Śląskim Biurze Szkolnym (komórka Delegatury Rządu na Kraj). Organizowała akcje pomocy więźniom KL Auschwitz razem z harcerkami z drużyny im. Marii-Curie Skłodowskiej w Katowicach. Co tydzień wysyłała paczki z żywnością i lekami oraz ubraniami dla więźniów pracujących poza terenem obozu, co pozwalało też nawiązać łączność z obozem i otrzymywać dane o sytuacji w nim. Należała do Wojskowej Służby Kobiet

AK, wspierała czynnie działania zbrojne podziemia. Została aresztowana przez Niemców, którzy otrzymali donos od jej sąsiadów. Osadzona w katowickim więzieniu w 1942 roku, po torturach i długotrwałych przesłuchaniach przewieziona została do obozu w Auschwitz, gdzie ją zamordowano 29 marca 1943 roku.

Janina Klatt, nauczycielka i pedagog, działaczka konspiracyjna Polskiego Państwa Podziemnego na Górnym Śląsku
FOT. DOMENA PUBLICZNA

Skala działań nauczycieli w ramach AK jest mało znanym aspektem martyrologii polskiego społeczeństwa. Literatura na ten temat wskazuje na szacunki, że w działania liczącej ponad 350 tys. Armii Krajowej było zaangażowanych od 25 do 30 tys. członków ZNP będących wówczas i później nauczycielami szkół powszechnych (podstawowych) i średnich, a także nauczycielami akademickimi. A warto pamiętać przy tym, że przed II wojną światową ponad 80 proc. nauczycieli należało do ZNP; po wojnie zresztą uzwiązkowienie również było znaczne. W związku z tym, że do tej pory nie przebadano w pełni zagadnienia udziału nauczycieli w ruchu oporu, to szacunki odnoszące się do struktur związkowych najpełniej na dzień dzisiejszy pozwalają pokazać skalę zaangażowania nauczycielstwa polskiego w walkę o Niepodległą w ramach Armii Krajowej w latach 1939–1945. ■

dr Piotr Wierzbicki jest członkiem ZNP, nauczycielem w ZPRS Kraków i pracownikiem Muzeum Armii Krajowej im. gen. Emila Fiedorfa „Nila”